

Шевчук Т. С.,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри загального мовознавства, слов'янських мов і світової літератури
Ізмаїльського державного гуманітарного університету

ВІДЛУННЯ АНТИЧНОГО РЕЛІГІЙНОГО КУЛЬТУ НА ОСТРОВІ ЗМІЙНОМУ В РУМУНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Анотація. Досліджуються відомості про поширений на острові Зміїному і загалом у Північному Причорномор'ї язичницький культ Ахілла та інших античних богів, які містяться в румунському фольклорі, записаному в XIX ст. в жудецах, розташованих у безпосередній близькості від Зміїного острова. У них ідеться про загадковий храм на священному острові, що отримав у піснях назву «Велика Церква дев'яти олтарів» («Biserica cea mare cu 9 altare»), або «монастир Богів» («Mănăstirea Domnilor»). Автори пісень розмірковують про язичницьких богів переважно у християнських категоріях та змішують давні і нові релігійні уявлення.

Ключові слова: Зміїний острів, культ Ахілла-Понтарха, античний, легенда, румунський фольклор.

Постановка проблеми. Острів Зміїний, що знаходиться у 35-кілометровій зоні від дельти Дунаю в територіальних водах Чорного моря України, впродовж письмово зафіксованої історії свого існування був привабливим для всіх владних у регіоні держав з огляду на своє вигідне економічне і військово-стратегічне розташування на землях Північного Причорномор'я. За доби Античності він мав такі назви: Острів Левка (Білий, Λευκός), Філоксія (Гостинний, Φιλόξια), острів Блаженних (Μακάρων), Фідонісі (Зміїний, Φιδονισί). За доби османського володарювання фігурує турецькомовна назва Зміїного острова Ілан-Ада (Yılan Adası) та румуномовна Шерпілор (Şerpilor).

На острові існував один із найдавніших відомих світу античних храмів, присвячений культу Ахілла. Одна з найбільш ранніх згадок про давньогрецького героя у зв'язку з островом Зміїним (Левка-Білий) належить давньогрецькому поетові Арктину з Мілета (кінець VIII ст. до н.е., фрагменти з «Ефіопіди»). Автор вказує, що після загибелі Ахілла його мати Фетіда викрала з багаття труп сина і перенесла його на Білий острів. Фрагменти барельєфів цього найдавнішого храму сьогодні зберігаються в Одеському археологічному музеї. Сучасні учені погоджуються з думкою, що прилегла територія у гирлі Дунаю мала назву Ахілія (Акілія), пізніше трансформувалась з Акілії у місто Кілія за принципом лінгвістичної редукції ненаголошених голосних для спрощення вимовляння. На фундаменті сакральної споруди, що розташовувався в найвищій точці острова, з його уцілілих кам'яних блоків у 1843 р. був побудований маяк висотою 12 м. Залишки храму були розібрані на будматеріали у зв'язку з тим, що їх доставка на острів і сьогодні більш ніж проблематична.

Актуальність дослідження пов'язана з можливістю з'ясування деяких елементів язичницького культу Ахілла, який у найдавніші часи був поширений на землях Північного

Причорномор'я через звернення до румунського фольклору, записаного у XIX ст. в жудецах, розташованих у безпосередній близькості до Зміїного острова, який знаходиться за 30 км від румунського порту Суліна і перебував у складі Румунії з 1879 по 1948 рр., а також молдавського князівства до османської навали (1484 р.). Вивченню артефактів давньогрецького культу Ахілла на берегах Північного Причорномор'я присвячений ряд фундаментальних робіт дослідників: М.В. Агбунова, С.Б. Охотнікова, А.С. Островерхова, П.Д. Діатроптова, Й.Р. Хупе та ін. Однак ніхто з них не посилається на фольклорні румунські джерела через відсутність їх перекладу на інші європейські мови.

Наукова новизна студії полягає у спробі проведення культурологічного дослідження щодо відгомнів язичницького культу на о. Зміїний та його християнській трансформації в народних піснях, записаних на сході Румунії. Ці згадки проаналізовані в контексті загальновідомої інформації про культ на о. Зміїний, викладені в античних джерелах і працях сучасних дослідників окресленого питання.

Важливим джерелом давніх уявлень про о. Зміїний є IV книга «Природничої історії» Плінія старшого (I ст. н.е.). Саме він уперше згадує про те, що острів Ахілла ще називають Левка і Макарон (Μακάρων), тобто Острів Блаженних. Інший мандрівник, відомий давньоримський державний діяч, історик і географ Флавій Арріан (бл. 89–175 рр.) у праці «Об'їзд Евксинського Понту» свідчить: «32. (21 Н). Майже проти цього гирла¹, якщо пливати прямо в море з вітром апарк-тієм, лежить острів, який одні називають островом Ахілла, а інші – Бігом Ахілла², а треті – за кольором – Білим. Є легенда, що його підняла [із дна моря] Фетіда для свого сина і що на ньому живе Ахілл. На острові є храм Ахілла з його статуєю стародавньої роботи. Людей на острові немає; на ньому пається тільки кілька кіз; їх, кажуть, присвячують Ахіллу всі, хто пристає сюди. Є у храмі багато й інших приношень – чаші, персні та дорогоцінні камені, а також написи, одні латинською, інші грецькою мовами, складені різними віршованими метрами на похвалу Ахілла. Деякі, втім, відносяться і до Патрокла, бо всі охочі догодити Ахіллу разом із ним вшановують і Патрокла. Багато птахів гніздиться на острові – чайки, нирки і морські ворони у незліченній кількості. Ці птахи очищають храм Ахілла: щодня рано вранці злітають вони до моря, потім, омочивши крила, поспішно летять із моря у храм і кроплять його; а коли цього буде достатньо, вони обмітають крилами підлогу храму» [1, с. 391–401].

Наявність двох островів із культом Ахілла Понтарха (Володаря моря) у Північному Причорномор'ї (сучасні острови Березань та Зміїний) часто призводила стародавніх мандрівників до плутанини в топонімах. Так, давньогрецький географ з Олександрії Діонісій Перієт (III ст. н.е.) у своєму описі

¹ Мається на увазі північне гирло Дунаю.

² Арріан плуває тут острів Ахілла у гирлі Дунаю з Тендровською косою (Біг Ахілла), що розмежовує Дніпро-Бугський лиман і Ягорлицьку затоку Чорного моря.

Ойкумени згадує Білий острів, на якому блукають по пустельних долинах душі Ахілла та інших покійних героїв. Локація острова позначена як зліва «по стороні Евксіна проти Борисфена», що, безсумнівно, відносить його до острова Березань.

Відомий російський антикознавець В.Н. Ярхо зазначає, що в найдавніші часи нереїда Фетіда, дочка морського старця Нерейя, сина Геї та Понта, грала більш значну роль у міфологічній традиції і тільки з формуванням олімпійського пантеону відступила на задній план [5, с. 561–562]. В.Н. Топоров у дослідженні «Про архаїчний прошарок у образі Ахілла: Проблема реконструкції елементів прототексту» вказує на хтонічно-зміїну підоснову цього образу [4, с. 64–95]. Е.А. Захарова також вказує на хтонічну сутність культу Ахілла в північному Причорномор'ї, свідченням чого, на її думку, передусім є його «родовід». Нерей, як син Геї та Понта, належав до старшого покоління богів, будучи, як і його дочка Фетіда, одним із морських божеств-титанів. Дід по лінії батька, Еак у доолімпійській міфології був владикою підземного царства. У цьому зв'язку стає зрозумілим, чому в «Одіссей» Ахілл двічі іменується царем над усіма мертвими; чому він несе смерть і руйнування оточенню, чому наділений специфічними епітетами «той, що вбиває», «жахливий», «руйнівник міст», «знищитель мужів», а також його бажання бути останнім із смертних, ніж владикою в підземному царстві [3, с. 352–353].

Як свідчить Філострат у трактаті «Про героїв», живим людям заборонялося ночувати на острові і будувати там житла: «людям, які плавали широкими просторами моря, не забороняється вступати на цей острів (адже він і лежить як гостинний притулок для кораблів), але будувати на ньому житла заборонено усім мореплавцям і тим, хто живе на берегах Понта, еллінам і варварам. Прибулі сюди повинні після жертвопринесення після заходу сонця повернутися на кораблі, не ночуючи на землі, і якщо подує попутний вітер, то вирушати в дорогу, а якщо ні, то, прив'язавши корабель, спати всередині його».

Заборону ночувати на острові підтверджує і М. Тирський: «Ахілл живе на острові, що лежить проти Істра у Понтійському морі; там є храм і вівтарі Ахілла; добровільно туди ніхто не наближається, інакше як для жертвопринесення, і після вчинення його повертається на корабель. Моряки часто бачили юнака з білявим волоссям, що стрибає у обладунках; а обладунки, кажуть вони, золоті; інші ж не бачили, але чули, як він виспіював пеани; треті, нарешті, і бачили, і чули. Видавалося також деяким мимоволі засипати на острові; такого Ахілл підніме, веде в намет і пригощає; при цьому Патрокл розливав вино, сам Ахілл грав на кіфарі, були присутні також, кажуть, і Фетіда, і хор інших божеств».

Автори підкреслюють, що моряки і торговці відчували страх перед відвідуванням острова, проте воліли все ж туди прибути, щоб залишити невелику пожертву, ніж розгнівати Понтарха і втратити все. Зі свідчень Філострата молодшого, М. Тирського та ін. очевидно, що добровільна поїздка мореплавців на священний острів із метою жертвопринесень була пов'язана з різними острахами і видіннями, що не дивно з огляду на очевидний зв'язок Ахілла із царством мертвих.

Характерно, що на початку ХХІ ст. існує і ряд новітніх легенд, почутих автором цієї статті від рибалок³, які працюють на острові. Незвичайно, що люди робочих професій (рибалки і будівельники), з великими мозолястими руками й обгоріли-

ми під палючим південним сонцем обличчями у розмові про острів обирають міфопоетичні висловлювання. Про нього говорять як про живу істоту і завжди з повагою, при цьому ключовими є фрази: «острів приймає» або «острів не приймає» відвідувачів. Зафіксовано випадки нервових зривів окремих рибалок у день прибуття (за угодою для роботи на два місяці), в одному з них зі спробою розтину вен і буйною поведінкою. Робітників, яких «острів не прийняв», відразу ж відправляють на материк. Біологічні ритми людей, що потрапили на острів, налаштовуються на ранній підйом до сходу сонця, до чотирьох ранку за літнім часом.

На початку нової ери з укріпленням культу Ахілла Понтарха на перший план висунувся зв'язок понтійського божества зі світом живих: функція покровительства, лікування, заступництва. З поширенням християнства храм Ахілла був покинутий і забутий. Приблизно з ХІІІ ст. у візантійських джерелах виникає нове ім'я Білого острова – Зміїний. Таке перейменування навряд чи пов'язано з версією про наявність змії на острові, вони там не водяться в кількості, здатній здивувати. Найімовірніше, причиною послугувало виявлення моряками-християнами в руїнах храму численної хтонічної зміїної символіки, підтвердженням чого є знайдений на острові перстень із зображенням змії.

У румунському фольклорі збереглися цікаві свідчення народних мас про загадковий храм на священному острові, що отримав у піснях назву «Велика Церква дев'яти олтарів» («Biserica cea mare cu 9 altare»), або «Монастир Богів» («Mănăstirea Domnilor»), частина з яких опублікована у фольклорному збірнику «Poezii populare române» [7, с. 43]:

Intr'al Mărei negre	У Чорному морі
La dalbele mănăstiri	У білосніжних монастирях
Ler, Domne, Ler	О, Боги
Slujescu-mi nouă preoți	Служать дев'ять священників
Și cu nouă logofeți	І з ними дев'ять книжників

(Підрядковий переклад авторський – Т.Ш.)

Народні пісні, пов'язані з язичницьким культом на о. Зміїний, були проаналізовані у праці «Доісторична Дакія» (1913 р.) Ніколає Денсушіану («Dacia Preistorică» Nicolae Densușianu, 1846–1911 pp.) – румунського історика, члена-кореспондента Румунської Академії наук, автора численних наукових доробків з історії Трансильванії і військової історії румунів, зокрема 1152-сторінкової праці з історії доісторичного періоду, що вийшла в Бухаресті вже після смерті автора.

«Доісторична Дакія» відома своєю візіонерською претензійністю, зокрема переконанням автора в тому, що латиною даки говорили раніше, ніж римляни. Водночас автор наводить велику кількість фактичного матеріалу, зокрема аналізує румунський фольклор, пов'язаний із відгомонами священного служіння на Зміїному острові. За версією Н. Денсушіану, культ на о. Левка ділиться на дві основні епохи: дотроянську, пов'язану з первісною релігією шанування бога Сонця (Аполлона), і посттроянську з висуненням культу Ахілла, який не заважав збереженню привілейованого статусу жерців соляного шанування [6, с. 103].

У наведених у книзі Н. Денсушіану численних фольклорних піснях, записаних в общинах Brăila, Banat, Constanța,

³Записано у 2012 р.

Râmnicu Sărat, Ciubanca й інших жудеців Румунії, йдеться про те, що стіни святого монастиря, розташованого на Білому острові, зроблені з дерева ладану; двері і сходи – з лимонного дерева і мармуру; там стоять дев'ять статуй, дев'ять великих і дев'ять малих віктарів, дверей, вікон, сходів, стільців; дев'ять колон із воску, є також жрець із воску, головний жрець (патріарх) із безліччю голок (асі) та ін. Восковий міст з'єднує острів із сушею. Сюжет із ключовою цифрою 9 повторюється в багатьох піснях у різних переспівах. Наведемо один із них [6, с. 106]:

Și s'a făcut o biserică mare,	I зробили велику церков,
Cu 9 altare, cu 9 altărele	3 9 великими і 9 маленькими олтарями,
Cu 9 uși, Cu 9 ușiți <...>	3 9 великими і 9 маленькими дверми,
Cu 9 ferestri, Cu 9 ferestrele,	3 9 великими і 9 маленькими вікнами,
Cu 9 praguri, Cu 9 prăgurele,	3 9 великими і 9 маленькими сходами,
Cu 9 scaune, Cu 9 scăunele,	3 9 великими і 9 маленькими стільцями
Și în scaunul cel mare,	I на великому тронному кріслі,
Cu 9 picături de soare,	3 9 променями сонця,
Maica Prea-curată șeada	Богородиця пречиста восідала
Și din o carte citea	I у книзі читала
Citea carte mare,	Читала книгу велику,
Carte mică,	Книгу маленьку,
Carte cu slove de aur	Книгу зі словами із золота
Cu slove de argint	Зі словами зі срібла

Автори пісень розмірковують про язичницький храм переважно у християнських категоріях. У монастирі перебуває пресвята Богородиця, возносить молитви Доброму Богу, осягає мудрість старовинних книг. У піснях є вказівки, яким богам присвячено дев'ять олтарів у храмі на Білому острові [6, с. 109]:

Sus în dalbe mănăstiri	Високо у білосніжних монастирях
(Șede) Bunul Dumnezeu,	(Сидить) Добрий Бог,
Lângă Bunul Dumnezeu	Біля Доброго Бога
Șede Maica Preceasta,	Сидить Діва Пречиста,
Lângă Maica Preceasta	Біля Діви Пречистої
Șede bătrânul Crăciun,	Сидить прабатько Різдва
Lângă bătrânul Crăciun	Біля прабатька Різдва
Șede Sfânt-Ion,	Сидить святий Іон,
Lângă Ion, Sfânt-Ion	Біля Іона, святого Іона,
Șed toți sfinții de-a rândul	Сидять усе святи в ряд
Și-mi judecă pe Sivo-Ilio	И судить Сіва-Іліо
Vasileo-Ilio <...>	Василео-Іліо.<...>

Як відомо, багато християнських святих стали наступниками язичницьких божеств. Є підстави припустити, що жрець Верховного Бога міг бути жерцем Сонця; під ім'ям святого Іона, можливо, мається на увазі бог хаосу Янус (лат. *Jānus*, від *janua* у знач. *початок, двері*), ім'я якого є анаграмою імені Іоанн, у румунській традиції – Іон. За античними міфами, Янус знав минуле і майбутнє (тому був дволиким), впливав на людські долі в їх перевтіленнях. В одній із пісень говориться про те, що його статуя наповнена коштовностями (*plin de aururi*), що ніяк не співвідноситься із християнськими цінностями. Ім'я богині Сіва (*Sivo*) в румунських колядках є спрощеним варіантом латинської *Ops Consiva*, дружиною бога часу Сатурна-Кроноса, яка уособлює сили, що діють у природі, дає можливість виростання всього сущого, у примітивному значенні – покровителька врожаю.

Практично кожне древнє релігійне вчення базується на уявленні про діву-богородицю. У румунському фольклорі поряд із традиційними визначеннями жіночої божественної іпостасі: Пречиста Мати (*Maica Prea-curată, Maica Preceastă*); Богородиця (*Maica Domnului*) й ін. зустрічаємо і незвичайні епітети: Велика свята Марія (*Sfânta Maria cea Mare*); Маленька свята Марія (*Sfânta Maria cea mică*), що дозволяє вбачати наявність різних язичницьких прообразів.

Існує багато легенд про скарби Зміїного острова. Н.В. Пятишева, професор Московського університету імені М.В. Ломоносова, яка досліджувала острів у складі археологічної експедиції, в описі південно-західного району зробила таке припущення: «У багатьох місцях цієї частини острова під кам'янистим ґрунтом відчувається порожнеча, що дозволяє допускати наявність карстових печер. Цілоком імовірно, що в часи Ахілла ці печери використовувалися як схованки-скарбниці, куди жерці ховали статуї богів і коштовності, коли наближались морські пірати» [3, с. 37–42]. Це припущення поки що не підкріплене реальними знахідками, але залишається в полі зору сучасних учених.

Література:

1. Арриан Флавий. Обезд Эвксинского понта (Περὶ πλοῦς τοῦ Εὐξεινοῦ Πόντου) / Арриан Флавий; пер. П.И. Прозорова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ancientrome.ru/antlitr/arrian/peripl-f.htm>.
2. Захарова Е.А. К вопросу о хтонической сущности культа Ахилла в Северном Причерноморье / Е.А. Захарова // Мнемон: Исследования и публикации по истории античного мира / под ред. Э.Д. Фролова. – Вып. 3. – СПб., 2004. – С. 349–360.
3. Пятишева Н.В. Археологическое обследование острова Левки (о. Змеиный) осенью 1964 г. / Н.В. Пятишева // Труды гос. историч. музея. – Вып. 40. – М., 1966. – С. 37–42.
4. Топоров В.Н. Об архаичном слое в образе Ахилла: Проблема реконструкции элементов прототекста / В.Н. Топоров // Образ-смысл в античной культуре. – М.: Гос. музей изобразит. искусств им. А.С. Пушкина, 1990. – С. 64–95.
5. Ярхо В.Н. Фетида / В.Н. Ярхо // Мифы народов мира: [энциклопедия]: в 2 т. – М.: Большая рос. энциклопедия, 1998. – Т. 2 / гл. ред. С.А. Токарев. – 1998. – С. 561–562.
6. Densușianu N. Dacia Preistorică cu o prefață Dr. Istrati C.I. – Reprint. – București: Editura Arhetip, 1913. – 1152 p.
7. Teodorescu Dimitrie G. Poesii populare române. «Tipografia moderna». – G. Luis, 1885. – 719 p.

Шевчук Т. С. Эхо античного религиозного культа на острове Змеином в румынском фольклоре

Аннотация. Исследуются сведения о распространенном на острове Змеином и в Северном Причерноморье в целом языческом культе Ахилла и других античных богов, которые содержатся в румынском фольклоре, записанном в XIX в. в жудецах, расположенных в непосредственной близости от Змеиного острова. В них говорится о загадочном храме на священном острове, который получил в песнях название «Большая Церковь девяти алтарей» («Biserica cea mare cu 9 altare»), или «монастырь Богов» («Mănăstirea Domnilor»). Авторы песен размышляют о языческих богах преимущественно в христианских категориях и смешивают старые и новые религиозные представления.

Ключевые слова: Змеиный остров, дельта Дуная, античный, легенда, культ Ахилла Понтарха, румынский фольклор.

Shevchuk T. Echo of the Ancient Religious Cult at the Serpent Island in Romanian Folklore

Summary. The article deals with the information about the ancient pagan cult of Achilles and other ancient gods at the Serpent Island and, in general, in the northern Black Sea coast. Data is taken from the Romanian folklore, chronicled in the XIX century in the counties, located in the near the Serpent Island. They speak about the mysterious temple on the sacred island, which got the name in songs “Big Church of Nine Altars” (“Biserica cea mare cu 9 altare”), or the “Monastery of the Gods” (“Mănăstirea Domnilor”). The authors on the songs reflect of the pagan gods predominantly in Christian categories and mixed old and new religious ideas.

Key words: Serpent Island, Danube Delta, ancient, legend, Achilles Pontarchis cult, Romanian folklore.